ਗੁੰਗਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਜੇਜੋਂ

ਜੇਜੋਂ ਦੁਆਬਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਗੜ੍ਹਸ਼ੰਕਰ ਦਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਅਨੇਕਾਂ ਯਾਦਾਂ ਆਪਣੇ ਸੀਨੇ ਅੰਦਰ ਸਮੋਈ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਲੁਕਾਈ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਗੜ੍ਹਸ਼ੰਕਰ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਵੀਹ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਰਹੱਦ 'ਤੇ ਆਖਰੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਹੈ। ਮਾਹਿਲਪੁਰ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਨਾਲ ਇਹ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਜੇਜੋਂ ਖਤਮ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਸਣ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੁਗਲ ਆਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਕਲਚਰ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਹ ਰਾਜਿਆਂ-ਮਹਾਰਾਜਿਆ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਆਪਣੀ ਐਸ਼ੋ-ਆਰਾਮ ਲਈ ਬਣਾਈ ਗਈ ਰਿਹਾਇਸ਼ਗਾਹ ਸੀ। ਇਥੇ ਬਣੇ ਮਹਿਲ, ਕੋਠੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੀ ਮੀਨਾਕਾਰੀ ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਗੜ੍ਹਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਲਾਗਲਾ ਪਿੰਡ ਬਿਲੜੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਹੀ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕੰਢੀ ਖੇਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਚੀਆਂ-ਉੱਚੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਮਨ ਮੋਹ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਉੱਤੇ ਹਰਿਆਵਲ ਅਤੇ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਦਰੱਖਤ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਸੁਹਾਵਣਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਾਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦਾ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਡੂੰਘੇ-ਡੂੰਘੇ ਸਾਹ ਲੈਣ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਨੂੰ ਸਕੂਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮੱਲੋ-ਮੱਲੀ ਬੰਦੇ ਦਾ ਸਾਧ ਹੋਣ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।ਸੜਕ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਮਲ੍ਹੇ ਝਾੜੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਲੇ ਕੰਡੇ ਲੁਆਓ ਨਾਲੇ ਬੇਰ ਖਾਓ। ਜੰਗਲੀ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲੋ। ਜੇਜੋਂ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਣ(ਬੇਲਾ) ਹੈ।

ਜੇਜੋਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਕੀਰ ਜੀਜੂ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਸਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਪੱਥਰਾਂਆਲੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਫਲੇਆਲੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਇਸ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਫਲੇਆਲੀ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਂ ਦੱਸਣ ਵਾਲੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਖੱਡ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਹੀ ਰਾਹ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਫੱਲਾ ਭਾਵ ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਫਾਟਕ ਲਾਕੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਫਲੇਆਲੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਸਾਈਂ ਜੀਜੂ ਸ਼ਾਹ ਨੇ 'ਕਰਾਮਾਤ' ਦਿਖਾਈ ਤਾਂ ਇਹਦਾ ਨਾਂ ਬਦਲਕੇ ਜੇਜੋਂ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਕੁੱਝ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਇਸ ਕਥਨ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਜੀਜੂ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਕਾਢ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਾਮ ਜੇਜੋਂ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਕੁੱਦਰਤੀ ਸਾਈਂ ਦਾ ਨਾਮ ਜੇਜੋਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾ ਗਿਆ।

ਧਾਰਮਿਕ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਪੰਜ ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਨਗਰੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸਾਈਂ ਜੀਜੂ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਮਜ਼ਾਰ, ਬਾਬਾ ਮਨੋਹਰਦਾਸ ਦਾ ਡੇਰਾ, ਬਾਬਾ ਔਗੁੜ ਦਾ ਮੰਦਿਰ, ਖਾਕੀ ਸ਼ਾਹ ਮਲੰਗ ਦੀ ਕਬਰ ਅਤੇ ਡੇਰਾ ਜਵਾਲਾਪੁਰੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਪੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਨੌਤਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੰਦ ਕਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹਨ। ਸਾਈਂ ਜੀਜੂ ਸ਼ਾਹ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਮਿੱਥ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਵਜੋਂ ਭੀਖ ਮੰਗਣ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਭੀਖ ਮੰਗਦਾ ਫੜਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਉਸਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਹਵਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦੀ। ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਭੀਖ ਮੰਗਣ ਵਾਲੇ ਫੜੇ ਗਏ। ਸਾਈਂ ਜੀਜੂ ਸ਼ਾਹ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਬਾਲਕਿਆਂ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਗਏ। ਉਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਾਇਸਰਾਏ ਦੀ ਕੋਠੀ ਮੋਹਰੇ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਭੀਖ ਮੰਗਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਾਈਂ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਫੜ੍ਹ ਕੇ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਡੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਈਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਹ ਬਾਹਰ ਫਿਰਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ। ਜਦੋਂ ਭੀਖ ਮੰਗਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਭਰ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਕਰਾਮਾਤ ਦਿਖਾਏਗਾ ਜਾਂ ਅੱਗ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਦਿਖਾਏਗਾ, ਉਸਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏਗਾ। ਅੱਗ ਦਾ ਆਵਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਸਾਈਂ ਜੀਜੂ ਸ਼ਾਹ ਅੱਗ ਦੇ ਆਵੇ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਸਾਂਈ ਤੇ ਸਾਧ ਸੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਖੜ੍ਹ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਬਸੀ ਤੇ ਲਾਚਾਰੀ ਦੇਖ ਕੇ ਸਾਈਂ ਹੁਰਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਚਾੜਿਆ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਮਗਰੇ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰ ਦੇਣ। ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਜਦੋਂ ਸਾਈਂ ਹੁਰਾਂ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਛਾਲ ਮਾਰੀ ਤਾਂ ਆਵਾ ਠੰਡਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨੇ ਖੁੱਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਸਾਈਂ ਜੀਜੂ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਅਤੇ ਨਾਲਦਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਚਰਚਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਈਂ ਜੀਜੂ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੋਰ ਵੱਧ ਗਈ। ਇਸ ਕਰਾਮਾਤ ਵੇਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਫਲੇਆਲੀ ਦਾ ਨਾਂ ਬਦਲ ਕੇ ਜੇਜੋਂ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ।

ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜੇਜੋਂ ਤਾਂ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਦੰਦ ਕਥਾਵਾਂ ਹਰੇਕ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਫਕੀਰ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਜੂ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਇਥੇ ਮਜ਼ਾਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੰਤਾਲੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਮਜ਼ਾਰ ਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦਾ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਤੋ ਕਵਾਲ ਆਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸੰਤਾਲ਼ੀ ਦੀ ਵੱਢ ਟੁੱਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਮੇਲਾ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਨਵਾਂ-ਨਵਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਿਆ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਉਸ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਮੇਲੇ ਸਬੰਧੀ ਚਿੱਠੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਲੋਕ ਮੇਲੇ ਤੇ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਇਧਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਾਫ

ਜੁਆਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਮੇਲਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਸਾਈਂ ਜੀਜੂ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਈਂ ਹੁਰੀਂ ਅੱਜ ਤੋਂ 3-4 ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਅਤੇ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਜੈਨੀਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਬਾ ਮਨੋਹਰ ਦਾਸ ਦਾ ਡੇਰਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ 'ਪਹੁੰਚਿਆ' ਹੋਇਆ ਸੰਤ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕਦੇ ਵੀ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪਲੇਗ ਨਹੀਂ ਫੈਲੇਗੀ।

ਸੂਦਾਂ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਬਾਬਾ ਔਗੁੜ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਦੁਆਬੇ ਵਿੱਚ ਰਾਹੋਂ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਲੋਕ ਗੀਤ ਸੁਣਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਬਾਬੇ ਔਗੁੜ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

"ਔਗੁੜ ਜਿੱਡਾ ਸੰਤ ਨਾ ਕੋਈ।"

ਬਾਬਾ ਔਗੁੜ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਂ ਫਤਹਿ ਨਾਥ ਹੈ। ਇਹ ਜੇਜੋਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਬਲਖ ਬੁਖਾਰੇ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਵਸੇ ਸਨ। ਇਹ ਅੱਜ ਤੋਂ 130 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ਕਿ ਜਿਉਂਦੇ ਜੀਅ ਸੁੱਖ ਲੈਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਸੁੱਖ ਸੁੱਖਦਾ ਸੀ ਉਸ ਤੋਂ ਸੁੱਖ ਆਪ ਲੈਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ।

"ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਲੇ ਸੁੱਖਾਂ ਸੁਖਦੇ ਨੇ। ਫੇ' ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਡੰਡਾ ਚਾੜ੍ਹਿਆ। ਫੇ' ਆਪੇ ਭੱਜੇ ਆਉਣਗੇ।" ਇਹ ਗੱਲ ਸੁੱਖ ਸੁੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ। ਇੱਥੇ ਸੁੱਖਾਂ ਸੁੱਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਵਜੋਂ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਿਆਕੜਾਂ ਲਈ ਬੜੀ ਮੌਜ ਸੀ। ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਦੌਰ ਚਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਕੱਲੀ ਸ਼ਰਾਬ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਰ ਕਈ ਤਰਾਂ ਦੇ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਅੱਜ ਵੀ ਭਰਮ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਸੁੱਖ ਸੁੱਖਣੀ ਹੈ ਉਹ ਦੇਣੀ ਹੀ ਪੈਣੀ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤੇ ਬਾਬੇ ਨੇ ਤੰਗ ਕਰਕੇ ਲੈ ਲੈਣੀ ਹੈ।

ਬਾਬੇ ਔਗੁੜ ਦਾ ਇਕ ਚੇਲਾ ਰੋਟੀ ਰਾਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਵਾਰ ਪਿੱਪਲ ਥੱਲੇ ਬੈਠਾ ਕੂੰਡੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਦਾਈ ਰਗੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਿੱਪਲ ਤੋਂ ਸੱਪਣੀ ਦਾ ਬੱਚਾ ਕੂੰਡੇ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਉਹ ਵੀ ਉਹਨੇ ਵਿਚੇ ਰਗੜ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਬੇ ਔਗੁੜ ਨੇ ਉਹ ਸ਼ਰਦਾਈ ਪੀਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਰੋਟੀ ਰਾਮ ਆਪ ਪੀ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਔਗੁੜ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਿਆ।

"ਚੰਗਾ ਬਈ ਰੋਟੀ ਰਾਮ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਇਥੋਂ ਚਲਾ ਜਾਹ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਮਿਆਨ ਵਿੱਚ ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ ਨਹੀਂ ਸਮਾ ਸਕਦੀਆਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਾਂ ਹੁਣ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ। ਜਿੰਨੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਉੱਨੀ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਵੀ ਆ ਗਈ ਹੈ।" ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਰੋਟੀ ਰਾਮ ਨੇ ਬਾਬੇ ਔਗੁੜ ਦਾ ਡੇਰਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਜੇਜੋਂ ਤੋਂ 5-6 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ (ਹੁਣ ਹਿਮਾਚਲ ਵਿੱਚ) ਆਪਣਾ ਡੇਰਾ ਜਮਾ ਲਿਆ।

ਇੱਥੇ ਇਕ ਬਾਬਾ ਜਵਾਲਾਪੁਰੀ ਦਾ ਡੇਰਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿੱਥ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇਜੋਂ ਨੇ ਉੱਜੜ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਉਜਾੜ ਪਏ ਜੇਜੋਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਰਾਪ ਸਮਝਦੇ ਨੇ। ਇੱਥੇ ਸਾਈਂ ਖਾਕੀ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਬਰ ਵੀ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਉਹ ਮਸਤ ਮਲੰਗ ਬੰਦਾ ਸੀ। 'ਮਰ ਜੋ ਚਿੜੀਓ, ਉੱਡ ਜੋ ਚਿੜੀਓ' ਵਾਲੀ ਮਿੱਥ ਨਾਲ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਨੋਗੱਜੇ ਵਾਲੀ ਕਬਰ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਪੀਰਾਂ ਜਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੋਈਆਂ ਨੇ, ਕਈ ਲੋਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਜ਼ ਇਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਜੋਂ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਡੇਰਾ ਰਤਨਪੁਰੀ, ਦੋ ਸ਼ਿਵ ਮੰਦਰ, ਠਾਕੁਰ ਦੁਆਰਾ, ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਵੇਤਾਂਬਰ, ਦਗੰਬਰ ਪਾਂਸ਼ਟੇ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਮੰਦਰ ਅਦਿ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ ਹਨ। ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਰਾਹ ਬੇਈਂ ਹਾਰੇ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਹ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਕੱਚੇ, ਪੱਕੇ ਭੋਰੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਪਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਧੂ ਸੰਤ, ਫਕੀਰ ਰੋਟੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਡੇਰੇ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਇੱਥੇ 17ਵੀ ਅਤੇ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜਪੂਤ ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦੇ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। 1815 ਤੱਕ ਰਾਜਪੂਤ (ਉੱਪ ਜਾਤੀ ਜਸਵਾਲ) ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਰਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ 1701 ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਿਲਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਹੜਾ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਥੇਹ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਕਿਲੇ ਦਾ ਕੁੱਝ ਵੀ ਬੱਚਿਆ ਨਹੀਂ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਦਸ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਲੇ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਉਹ ਵੀ ਗਾਇਬ ਨੇ। ਦੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਖੱਡੋਂ ਪਾਰ ਇਕ ਖੂਹ ਹੈ। ਲੋਕ ਇਸ ਖੂਹ ਤੋਂ ਬੜੇ ਡਰਦੇ ਨੇ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਰਮ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਖੂਹ ਕੋਲ ਜਾਣ 'ਤੇ ਇਹ ਜੇਠੇ ਪੁੱਤ ਦੀ ਬਲੀ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਇੱਛਾਧਾਰੀ (ਮਣੀ ਵਾਲਾ ਸੱਪ) ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਪਹਾੜੀ 'ਤੇ ਰਾਜ ਮਹਿਲ ਦੇ ਵੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਮਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਹੁਣ ਇੱਥੇ ਮਹਿਲ ਦੀ ਕੋਈ ਇਮਾਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਅਕਬਰ ਸ਼ਾਹੀ ਇੱਟਾਂ ਖਿਲਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ।

ਜਸਵਾਲ ਰਾਜਿਆਂ ਵਲੋਂ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦੇਣ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਕਿਲਾ ਖੂਨੀ ਟਿੱਲਾ ਜਾਂ ਸੂਲੀ ਟਿੱਲਾ ਕਹਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਜੇਜੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਆਰਾਮਪ੍ਰਸਤ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਉੱਠੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਥੇ ਨਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਬਾਗੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਬਾਣੀਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋਏ ਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਲਈ ਹੀ ਕਿਲੇ ਵਿੱਚ ਖੂਨੀ ਟਿੱਲਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗਾਵਤ ਦੇ ਝੰਡੇ ਗੱਡਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਖੂਨੀ ਟਿੱਲੇ ਵਿੱਚ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਹਾਕਮ ਮੁਸ਼ਕਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਲੇ ਤੋਂ ਰੋੜ੍ਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਵਣ ਵੱਲ ਡਿੱਗੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਜਾਨਵਰ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਾਂ ਸੂਲੀ ਟਿੱਲੇ ਤੇ ਸੂਲੀ ਚਾੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮਾਹਿਲਪੁਰ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਰਾਮ ਰਾਏ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਟਿੱਲੇ ਤੋਂ ਰੋੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਗੀ ਢਾਡੀ ਵਾਰਾਂ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ।

"ਮਾਹਿਲਪੁਰ ਮਾਰੂ ਵੱਜਿਆ ਤੇ ਜੇਜੋਂ ਵੱਜੀ ਡੱਫ,
ਰਾਜਪੁਰੇ ਦੀਆਂ ਰੋਣ ਰਾਣੀਆਂ, ਚੜ੍ਹਿਆ ਰਾਮ ਰਾਏ ਜੱਟ।"

1815 ਈ. ਤੱਕ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਰਾਏ ਜਸਵਾਲ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜੇਜੋਂ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਂ ਇਲਾਕਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾ ਹੀ ਇਹਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਵਣ ਹੈ। ਜੇਜੋਂ ਦੇ ਸਕੂਲ ਤੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਪਿੰਡ ਹਰਜੀਆਣੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕੁੱਕੜਾਂ, ਹੇਲਰਾਂ, ਬਰਿਆਣਾ, ਹਿਆਤਪੁਰ, ਲਸਾੜਾ ਅਤੇ ਹਰਜੀਆਣਾ ਅਦਿ ਪਿੰਡ ਜਸਵਾਲ ਰਾਜੇ ਦੇ ਮਰੂਸੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਜੇਜੋਂ ਆ ਕੇ ਮਰੂਸ ਭਰਦੇ ਸਨ। ਜਸਵਾਲ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਕਿੱਲਤ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ 108 ਦੇ ਨੇੜੇ ਖੂਹ ਲਵਾਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਤਾਂ ਹੁਣ ਵੀ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਨਾ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਸੁੱਕ ਗਏ ਹਨ।

1767 ਈ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1799 ਈ. ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਤਹਿਤ ਡੱਲੇਵਾਲੀ ਮਿਸਲ ਜਿਸਦੇ (ਸੰਸਥਾਪਕ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ) ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਗੇਬਾ ਮੁੱਖੀ ਸਨ, ਦੇ ਅਧੀਨ ਜੇਜੋਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਜਸਵਾਲ ਰਾਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਹੇਠ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਗੇਬਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਦੋਸਤ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ ਤਾਂ ਅਜੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਸਮੋ-ਰਿਵਾਜ਼ ਵੀ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਨ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਡੱਲੇਵਾਲੀ ਮਿਸਲ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਾਹੋਂ ਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਦੇ ਰਾਜ ਭਾਗ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

1815 ਈ. ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਲੋਂ ਜੇਜੋਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਰਾਏ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਗਈ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੇਜੋਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਰਾਏ ਨੇ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ ਤਾਂ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਕਸਬਾ ਅੰਬ (ਅੱਜ ਕੱਲ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ) ਜਗੀਰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਆਰਾਮਗਾਹ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਥੇ ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਬਣਵਾਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਖਾਸ-ਖਾਸ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਬਾਰਾਂਦਰੀਆਂ ਬਣਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਬਾਰਾਂਦਰੀਆਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰੈਸਟ ਹਾਊਸ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਹੁਣ ਇੱਥੇ ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਜੇਜੋਂ ਪੂਰੇ ਜੋਬਨ 'ਤੇ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਬਾਹਾਂ ਇੰਨੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਬਨੇਰੇ ਬਜਵਾੜੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦੇ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਕੱਪੜੇ ਦਾ ਵਪਾਰ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਚੌਂਸੀਆਂ ਬੁਣਦੇ ਸੀ। ਲਲਾਰੀ ਵੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਰੰਗਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਕੱਪੜੇ ਦੇ ਥੋਕ ਦੇ ਵਪਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਏਸ਼ੀਆ ਦੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਵਪਾਰ ਊਠਾਂ ਤੇ ਖੱਚਰਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਊਠ ਤੇ ਖੱਚਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੂਸਰੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਮਾਲ ਸਪਲਾਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਸਮਰਕੋਟ, ਸ਼ਾਹਕੋਟ, ਊਨਾ, ਕਾਂਗੜਾ, ਮੰਡੀ, ਨੰਗਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਕਾਂਗੜਾ, ਮੰਡੀ ਤੇ ਨੰਗਲ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੇਜੋਂ ਤੋਂ ਵਣ ਰਾਹੀਂ ਕੱਚਾ ਰਾਹ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਰਾਹ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਾਰਾ ਵਪਾਰ ਊਠਾਂ ਤੇ ਖੱਚਰਾਂ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜੇਜੋਂ ਤੋਂ ਊਨੇ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਰਾਹ ਵੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਭਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਦਿਨ ਰਾਤ ਵਪਾਰੀ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਮਾਲ ਨਾਲ ਤੁਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਦਾ ਰਾਜ ਖਿੰਡ-ਪੁੰਡ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਜਗੀਰਦਾਰ ਆਪਸੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਉਲਝ ਗਏ। 1845-46 ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਅੰਗਰੇਜ਼-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਹਾਰ ਗਏ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। 11 ਮਾਰਚ, 1846 ਈ. ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸੰਧੀ ਹੋਈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਬਿਸਤ ਦੁਆਬ ਦਾ ਮੈਦਾਨੀ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਆ ਗਿਆ। ਜੇਜੋਂ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸੈਰ ਸਪਾਟੇ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਥੇ ਮਿਊਂਸਪਲ ਕਮੇਟੀ ਵੀ ਬਣਾਈ। ਇੱਥੇ ਇਕ ਰੈਸਟ ਹਾਊਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮ ਤੇ ਅਫ਼ਸਰ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਠਹਿਰਦੇ ਸਨ। ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਰ ਜਿੰਨ ਕਿੰਗ ਤਾਂ ਅਕਸਰ ਆਪਣਾ ਸਰਕਾਰੀ ਦੌਰਾ ਇੱਥੇ ਹੀ ਰੱਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਜੇਜੋਂ ਨੂੰ 1916 ਈ. ਵਿੱਚ ਨਵਾਂਸ਼ਹਿਰ-ਫਗਵਾੜਾ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ (ਵਾਇਆ ਗੜ੍ਹਸ਼ੰਕਰ) ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਰਾਹੋਂ ਤੇ ਨਵਾਂਸ਼ਹਿਰ ਵੀ ਵੱਡੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਰਾਹੋਂ ਤੋਂ ਗੱਡੀ ਨਵਾਂਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਗੜ੍ਹਸ਼ੰਕਰ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਧੀ ਜੇਜੋਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

1947 ਈ. ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਥੇ ਮਹਾਜਨ, ਖੱਤਰੀ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਸੂਦ, ਜੈਨ, ਮੁਸਲਮਾਨ- ਸੱਯਦ, ਸ਼ੇਖ, ਜੁਲਾਹੇ, ਪੇਂਜੇ, ਧੋਬੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦਲਿਤ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਮੁੱਖ ਜਮਾਤ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਧਰਮ ਬਹੁਤਾ ਵਪਾਰੀ ਤਬਕੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਧਰਮ ਇੱਥੇ ਵੀ ਵਪਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ। ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਰ ਜਾਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇੱਥੇ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ। ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਾਉਣ ਜਾਂ ਵਗਾਰ ਲੈਣ ਲਈ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਹੜਾ ਔਖਾ ਫਿੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਹਨੂੰ ਖੂਨੀ ਟਿੱਲੇ ਤੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਇਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਡਾਕਖਾਨੇ ਵਾਲਾ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਮੇਨ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਪੌੜ ਸਾਂਗ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਬਾਬਾ ਔਗੁੜ ਚੌਂਕ, ਲਲਾਰੀ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਕੰਜਰੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਸੁਨਿਆਰਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਆਦਿ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕੰਜਰਾਂ ਦੇ ਮੁਹੱਲੇ ਕੰਜਰੀਆਂ ਕੋਲ ਹਾਕਮ, ਅਫ਼ਸਰ ਤੇ ਵਪਾਰੀ ਲੋਕ ਮਨ ਬਹਿਲਾਉਣ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਅਸੂਲਾਂ ਦੇ ਪੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਗੀਤ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਚੰਗੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਆਏ ਗਾਹਕਾਂ ਦਾ ਮਨ ਪ੍ਰਚਾਵਾ ਹੀ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਜੇਜੋਂ ਵਿੱਚ ਪੱਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਘਰਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਜਾਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੀ। ਖੰਨੇ ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੀ ਅਬਾਦੀ ਅਲੱਗ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸੂਦ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਆਬਾਦੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਮਰਾਸੀ ਅਤੇ ਗੁੱਜਰਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਮੁਹੱਲੇ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਿੰਨੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਸਨ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਮੁਹੱਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਸੱਯਦ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਮਹਾਜਨ ਤੇ ਰਾਜਪੂਤ ਭਾਰੂ ਸਨ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਜਾਓ ਜਿਵੇਂ ਜਿਲ੍ਹਾ ਕਾਂਗੜਾ(ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ) ਦੇ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਜਾਓ। ਇੱਕ ਪਹਾੜੀ ‘ਤੇ ਇਕ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਪਹਾੜੀ ‘ਤੇ ਦੂਜੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਜੋਂ ਦਾ ਰੈਣ ਵਸੇਰਾ ਹੈ। ਪਰ ਇੱਥੇ ਵਸੋਂ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਵੱਖਰੀਆਂ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦੀ ਦੂਰੀ ਦੂਰ ਕਰ ਲਈ ਗਈ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਚਾ ਨੀਵਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਪਰ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਇਹਦਾ ਅਸਰ ਜੇਜੋਂ ‘ਤੇ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਵੱਧਣ ਦੀ ਥਾਂ ਰੁੱਕ ਗਿਆ। 1932 ਈ. ਵਿੱਚ ਜੋਗਿੰਦਰ ਨਗਰ ਵੈਲੀ ਬਣੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-ਨਗਰੋਟਾ ਲਾਈਨ ਨਿਕਲੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਸੜਕ ਵੀ ਬਣ ਗਈ। ਮੰਡੀ (ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਦਾ ਸਾਰਾ ਵਪਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਰਾਹੀਂ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਊਠਾਂ ਤੇ ਖੱਚਰਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਟਰੱਕਾਂ ਅਤੇ ਗੱਡੀਆਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ। ਨੰਗਲ ਵਿਖੇ ਭਾਖੜਾ ਡੈਮ ਬਨਣ ਨਾਲ ਇਹਦਾ ਨੰਗਲ ਨਾਲੋਂ ਸਬੰਧ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਨਵਾਂਸ਼ਹਿਰ-ਸੰਤੋਖਗੜ੍ਹ, ਨੰਗਲ ਸੜਕ ਬਣੀ। ਇਹਦੇ ਬਨਣ ਨਾਲ ਜੇਜੋਂ ਨਾਲੋਂ ਊਨਾ ਤੇ ਮੰਡੀ ਟੁੱਟੇ। ਕਾਂਗੜਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਵੀ ਟੁੱਟਿਆ।

ਜੇਜੋਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਲਾਈਨਾਂ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਹੀ ਸੀ। 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਦੀ ਹੋਣੀ ਵੀ ਵਾਪਰ ਗਈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਪਾਰੀ ਉੱਜੜ ਗਏ। ਭਰੀਆਂ-ਭਰਾਈਆਂ ਕੋਠੀਆਂ ਛੱਡ ਕੇ ਤੁਰ ਗਏ। ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਆਏ। ਮਾਲ ਲੁੱਟ ਕੇ ਲੈ ਗਏ। ਮਾਸੂਮ ਜਿੰਦਾਂ ਵੱਢੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਗਏ ਮਹਿਲਨੁਮਾ ਕੋਠੀਆਂ। ਵਿਰਾਨ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕੋਠੀਆਂ ਅੱਜ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਇਧਰੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲੇ ਗਏ। ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਕੋਈ ਵੀ ਜੇਜੋਂ ਨਾ ਆਇਆ। ਉਜਾੜ ਪੈ ਗਿਆ। ਅੱਜ ਜੇਜੋਂ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਟੁੱਟਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਲੋਕ ਵਣ ਵਿੱਚ ਲੱਕੜੀ ਕੱਟਣ ਦੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਸਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਪੁਰਾਣਾ ਸਮਾਂ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਰੋਂਦੇ ਹਨ। ਦਿਨ ਰਾਤ ਗੱਡੀ ਚਲਦੀ ਸੀ। ਸਵਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਕੋਠੀਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਖਸਤਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਸੰਭਾਲ ਨਹੀਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਊਂਸਪਲ ਕਮੇਟੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਪੰਚਾਇਤ ਹੈ। ਕਾਫੀ ਮਕਾਨ ਪੰਚਾਇਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਕਈ ਮਕਾਨ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਕਰਾ ਲਏ ਸਨ। ….ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਮੂਰਖ ਮੰਡਲ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਲੋਂ ਸ਼ਿਅਰ ਲਿਖਾ ਕੇ ਇਮਾਰਤਾਂ ਉੱਤੇ ਤਖ਼ਤੀਆਂ ਟੰਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਬੰਦ ਪਈਆਂ ਤੇ ਉਜੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਲਿਖੇ ਸ਼ਿਅਰ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ :

*ਪੇੜੋਂ ਕੋ ਛੋਡ ਕਰ ਜਾ ਉਡੇ ਉਨ ਕਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਿਆ,
ਪਾਲੇ ਹੁਏ ਭੀ ਗੈਰੋਂ ਕੀ ਛੱਤ ਪਰ ਚਲੇ ਗਏ।

…….

*ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਜੁਰਮ ਕੀ ਜੋ ਸਜ਼ਾ ਦੋ ਮੁਝ ਕੋ,
ਕੋਨ ਮੁਜਰਿਮ ਹੈ ਪਹਿਲੇ ਯਹ ਤੋ ਬਤਾ ਦੋ ਮੁਝ ਕੋ।
....
*ਕਿਆ ਯਾਦ ਮਿਲ ਸਕੇਗੀ, ਯੇ ਤੋ ਗੂੰਗੋਂ ਕਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ,
ਅਫਾਨਾ-ਏ-ਹਿਆਤ ਯਹਾਂ ਮਤ ਸੁਨਾਈਏ।

ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਖ਼ੂਨੀ ਹਨੇਰੀ ਇੱਥੇ ਵੀ ਝੁੱਲੀ ਸੀ। ਧੀਆਂ-ਭੈਣਾਂ ਦੀਆਂ ਇਜ਼ਤਾਂ ਲੁੱਟੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਘਾਣ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਚਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਘਰ ਲੁੱਟ ਲਏ ਗਏ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਰਾਜ ਮਿਸਤਰੀ ਦਸੌਂਧੀ ਸ਼ਾਹ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬੜਾ ਅੱਛਾ ਕਾਰੀਗਰ ਸੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨੂੰ ਦੰਗਾਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ। ਇਕ ਗੁੱਜਰ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਰੇਆਮ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਵੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ 35-40 ਸਾਲ ਦਾ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਵੈਦ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਜੋਕਾਂ ਵਾਲਾ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਜੋਕਾਂ ਨਾਲ ਫੋੜੇ ਫਿਨਸੀਆਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਫੋੜੇ ਫਿਨਸੀਆਂ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਜੋਕਾਂ ਲਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜੋਕ ਗੰਦ ਚੂਸ ਲੈਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਫੇਰ ਉਹ ਕੋਈ ਦਵਾਈ ਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਨੂੰ ਭਰੋਸੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਜੇਜੋਂ ਵਾਲਿਆਂ ਰੱਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੇ ਪਿੰਡ ਕੁੱਕੜਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਬੜੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਵੱਢਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਰੌਲੇ ਰੱਪੇ ਵਿੱਚ ਡਰਦੇ ਲੋਕ ਵਣ ਵਿੱਚ ਜਾ ਛੁਪੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਮਿਲਟਰੀ ਆਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਾਫਲਾ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਧੋਬੀਆਂ ਦੇ ਨਬੀ ਬਖਸ਼ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਹੁਣ ਵੀ ਇੱਥੇ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁੱਜਰਾਂ ਦੇ ਕਈ ਘਰ ਵਣ ਵਿੱਚ ਜਾ ਲੁਕੇ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਹੁਣ ਵੀ ਇੱਥੇ ਹੀ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਫੀ, ਰੁਕਮਦੀਨ, ਨਜਾਮ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ, ਬੁੱਘੇ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਤੇ ਸ਼ੇਰੇ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਘਰ ਲੁੱਟ ਕੇ ਸਾੜ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਇਸ ਉਜਾੜੇ ਪਿਛੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਜੇਜੋਂ ਆਏ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਧਨ ਤੇ ਗਹਿਣੇ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਹੋਣਗੇ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਲੋਕ ਚੇਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਸੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਪੰਡਤ ਹਰੀ ਦੱਤ ਵੈਦ (ਉੱਮਰ 78 ਸਾਲ) ਨੂੰ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ।

"ਬਜ਼ੁਰਗੋ ਕੋਈ ਏਹੋ ਜਿਹੀ ਯਾਦ ਸਾਂਝੀ ਕਰੋ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸੋ ਜਿਹੜਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਦੇ ਭੁੱਲਿਆ ਨਾ ਹੋਵੇ।"

"ਇਕ ਸੱਯਦ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਡਰਾਮੇ ਵਿੱਚ ਸੀਨਰੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬੜਾ ਤੱਕੜਾ ਕਾਰੀਗਰ ਸੀ। ਕਮਾਲ ਦਾ ਕਲਾਕਾਰ ਸੀ। ਮੁਹੱਰਮ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਜੀਏ ਨਿਕਲਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਤੋਂ ਸੁਲਤਾਨ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਸੀਨਰੀਆਂ ਬਣਾਉਣ, ਬੁੱਤ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਰਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਹੋਰ ਕਲਾਕਾਰ ਵੀ ਦੂਰੋਂ-ਦੂਰੋਂ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਨਾਮ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਿਆ।"

ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਥੇ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਜਨਸੰਖਿਆ ਸੀ ਜਦਕਿ ਹੁਣ ਡੇਢ ਹਜ਼ਾਰ ਮਸਾਂ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਜੇਜੋਂ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ ਬੜਾ ਘੱਟ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਨਿਆਰਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਪੂਰਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਥੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਬਣਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਦੁਕਾਨਾਂ ਹੀ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਖੰਡਰਾਤ ਬਣੀਆਂ ਕੋਠੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਮਹਿਲਨੁਮਾ ਪੁਰਾਣੀ ਕੋਠੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਦਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ 40 ਕਮਰੇ ਹਨ। ਸੂਦਾਂ ਦੇ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਕੋਠੀਆਂ ਹਨ। ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕੋਠੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਹੈ। ਕੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇਖਣਯੋਗ ਹੈ। ਕੋਠੀਆਂ ਦੀ ਫਰੰਟ ਸਾਈਡ ਤੇ ਵਾਧੇ ਕੱਢੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਥੱਲੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੀ ਮੂਰਤੀ ਕਲਾ ਦਾ ਵੀ ਇੱਥੇ ਅਨੰਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਲੱਕੜ ਦੇ ਬੜੇ-ਬੜੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਮੀਨਾਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਬਣਾਏ ਖੋਏ ਦੇ ਪੇੜੇ ਅੱਜ ਵੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ। ਇਹ ਬੜੇ ਸੁਆਦੀ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੁਆਦੀ ਲੱਗਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸ਼ੁੱਧ ਖੋਏ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਇੱਧਰ ਰਸਾਇਣਿਕ ਵਰਤੋਂ ਵਾਲੇ ਪੱਠੇ ਨਹੀਂ ਹਨ ਦੂਜਾ ਦੁੱਧ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮਿਲਾਵਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੁਆਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜ ਬੈਂਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਬੈਂਕ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਬਾਂਦਰਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਖੋਹ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰੋਟੀ-ਕੱਪੜਾ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਲੁਕਾ ਕੇ ਰੱਖਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਫੜ ਕੇ ਖਾਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਲਿਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਝਪਟ ਮਾਰਕੇ ਖੋਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਝੋਲੇ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਮਠਿਆਈ, ਫਲ ਫਰੂਟ ਜਾਂ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲਿਜਾਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਈ ਵਾਰ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੱਢ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਣ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵ ਜੰਤੂ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਤੇ, ਬਿੱਲੀਆਂ, ਬੱਕਰੀਆਂ ਵਗੈਰਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਾਣੀ ਪੀ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ :

1. ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥ ਪੰਡਿਤ ਹਰੀ ਦੱਤ ਵੈਦ ਉਮਰ 78 ਸਾਲ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਉਮਰ 65 ਸਾਲ, ਪਸ਼ੌਰੀ ਲਾਲ ਸੂਦ ਉਮਰ 84 ਸਾਲ, ਬਾਬਾ ਸੋਮ ਨਾਥ, ਤਿਲਕ ਰਾਜ, ਜਗਜੀਤ ਕੌਰ, ਜੇਜੋਂ ਦੇ ਪੰਜਾਹ ਔਰਤਾਂ-ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਦਾਰਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਪਾਸੋਂ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

2. ਪੱਤਰਕਾਰ ਰਾਜੇਸ਼ ਅਰੋੜਾ, ਸੈਲਾ ਖੁਰਦ ਵਲੋਂ ਲਿਖੀ ਜੇਜੋਂ ਦੀ ਡਾਇਰੀ।

3. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ।